

Η συμβολή του διαδικτύου στην ανάδυση της μνήμης της εβραϊκής κοινότητας Ηρακλείου στην ελληνική δημόσια ζωή

Ματθαίου Όλγα, Υποψήφια Διδασκτορίσσα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Η έρευνα επικεντρώνεται στην παρατήρηση μιας νέας κοινωνικής ανάγκης και πολιτικής επιταγής για «διατήρηση» της μνήμης του Άλλου στην Ελλάδα. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει μέσα από θεσμικές αποφάσεις, τοπικές πρωτοβουλίες και δημιουργία δράσεων τα τελευταία χρόνια στην πόλη (και ευρύτερη περιφέρεια) του Ηρακλείου και σχετίζεται με την εβραϊκή ταυτότητα της Κρήτης και ιδιαιτέρως την τοπική ηρακλειώτικη. Η έρευνα αναζητά τους/τις πρωταγωνιστές/στριες αυτών των θεσμικών διαδικασιών και των δράσεων ενώ συγχρόνως αναδεικνύει δρώντα υποκείμενα στην τοπική κοινωνία, και άρα ντόπιες νοοτροπίες, πρακτικές και τρόπους ζωής, που εξίσου ισχυρά συν-διαμορφώνουν τη νέα αυτή συνθήκη καθώς επίσης και τη συμβολή του διαδικτύου στην ανάδειξη μιας ιστορικής ταυτότητας στη νεωτερικότητα, όπως είναι η εβραϊκή. Η στροφή της έρευνας στο διαδίκτυο έγινε επιτακτική εξαιτίας της πανδημίας COVID-19, όπου το μεγαλύτερο μέρος των θεσμών και των δικτύων αυτών απασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με την αναζήτηση και διαδικτυακή ανταλλαγή πληροφοριών.

Λέξεις-κλειδιά: Εβραίοι, Κρήτη, θεσμοί, δημόσια σφαίρα, μέσα κοινωνικής δικτύωσης

The contribution of network to the rise of memory of the Jewish community of Heraklion in Greek public life

Mathaiou Olga, Phd candidate of Social Anthropology
Department of History, Archaeology and Social Anthropology, University of Thessaly

Summary

This contribution focuses on a revived social need and political imperative to “preserve” the memory of the Other in Greece. In particular, the research examines aspects of the Jewish identity in Crete and precisely how it emerges through institutional decisions, local initiatives and actions in Heraklion’s city (and the wider region). The research investigates the protagonists of these institutional processes and actions. At the same time, it sheds light on acting subjects in the local society and, thus, attitudes, practices and ways of life that equally and strongly form this new condition. Moreover, it traces the emergence of the historical Jewish identity on the Internet as part of the era of modernity. The COVID-19 pandemic made Internet research imperative. Most institutions and networks involved were almost exclusively and intensely involved in online activity and exchange of information.

Keywords: Jews, Crete, institutions, public sphere, social media

Εισαγωγή

Το θέμα της κρητικής εβραϊκής κοινωνίας στη νεωτερικότητα ήταν ανύπαρκτο ως αντικείμενο μελέτης, όχι μόνο στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, αλλά στα άλλα συναφή πεδία των κοινωνικών επιστημών στο σύνολό τους. Μόλις τα πρόσφατα χρόνια εγκαινιάσθηκε η μελέτη της εβραϊκής κοινωνίας των Χανίων, ενώ η κοινωνία του Ηρακλείου είναι σχεδόν ανεξερεύνητο θέμα στην ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία. Συγκεκριμένα, ενώ η μελέτη των κοινωνιών αυτών δεν είναι ανύπαρκτη για πρωιμότερες ιστορικές περιόδους (για παράδειγμα τον Μεσαίωνα), είναι όμως απύσχα η μελέτη τους στο πλαίσιο της νεωτερικότητας (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας) και στο πλαίσιο του έθνους-κράτους.

Μέσα, λοιπόν, από τη συλλογή αφηγήσεων ζωής, τη συστηματική συμμετοχική παρατήρηση σε επίπεδο καθημερινής ζωής και την ερμηνευτική παρατήρηση/καταγραφή θεσμικών διαδικασιών, η έρευνα στοχεύει να συμβάλει στο πεδίο μελέτης των εβραϊκών ταυτοτήτων και πολιτισμών αντλώντας από την οπτική της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Ειδικότερα η έρευνά μου θα συνεισφέρει στη διερεύνηση των διαδρομών της εβραϊκότητας στη σύγχρονη ιστορία και στη σύγχρονη πολιτικο-κοινωνική συγκυρία, μέσα από το παράδειγμα μιας μεσογειακής/νοτιοευρωπαϊκής κοινωνίας όπως η ελληνική. Η ευρύτερη συμβολή της έρευνας είναι η μελέτη της συμβίωσης των εθνοτικο-θρησκευτικών κοινοτήτων στο χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης/ανατολικής Μεσογείου, και, ειδικότερα, η μελέτη διαδικασιών κατασκευής της σύγχρονης συλλογικής μνήμης, μέσα στο σύγχρονο έθνος-κράτος προ και μετά της στροφής προς την «πολυπολιτισμικότητα» που ξεκίνησε να γίνεται ορατή μετά τη δεκαετία του 1990. Βασική επιδίωξη είναι να εντοπισθούν οι παράγοντες που καθορίζουν την ανάδυση του παραδείγματος αυτού στον ελληνικό χώρο σήμερα, συνδέοντάς το με τα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα αλλά και διεθνείς σχέσεις και συγκυρίες που το επηρεάζουν και το συν-διαμορφώνουν. Για το λόγο αυτό η έρευνα επικεντρώνεται στην παρατήρηση της νέας κοινωνικής ανάγκης και πολιτικής επιταγής για «διατήρηση» της μνήμης του Άλλου στην Ελλάδα, μέσα από θεσμικές αποφάσεις, τοπικές πρωτοβουλίες και δημιουργία δράσεων τα τελευταία χρόνια στην πόλη (και ευρύτερη περιφέρεια) του Ηρακλείου, που έχουν σημείο αναφοράς την εβραϊκή ταυτότητα της Κρήτης και ιδιαιτέρως την τοπική ηρακλειώτικη μνήμη. Η εβραϊκή Γενοκτονία¹ κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, που σήμανε τον ολοκληρωτικό αφανισμό του κρητικού εβραϊκού πληθυσμού, σήμανε και τον αφανισμό της υλικής κουλτούρας που σχετιζόταν με την εβραϊκή ταυτότητα στην πόλη. Χαρακτηριστικά αναφέρονται η κατεδάφιση της συναγωγής του Ηρακλείου μετά τον βομβαρδισμό της τον Μάιο του 1941 και η εξαφάνιση του νεκροταφείου μετά τον οριστικό και ολοκληρωτικό αφανισμό της κοινότητας τον

¹ Μετά τον Β' Π.Π. η λέξη «ολοκαύτωμα» έχει χρησιμοποιηθεί αναφορικά με καταστροφές. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ωστόσο, η συνήθης σημασία της λέξης είναι η ναζιστική γενοκτονία αλλά και για άλλες γενοκτονίες ή μαζικούς φόνους. Ο όρος χρησιμοποιείται επίσης από πολλούς με μια πιο στενή έννοια, για να περιγράψει συγκεκριμένα την άνευ προηγουμένου καταστροφή του εβραϊκού στοιχείου στην Ευρώπη. Η λέξη «Shoah» προτιμάται από πολλούς Εβραίους και άλλους για διάφορους λόγους, μεταξύ των οποίων και το ότι η λέξη «ολοκαύτωμα» είναι δυνητικά προσβλητική από θεολογικής άποψης. Ο όρος «γενοκτονία» («genocide») δεν υπήρχε στην αγγλική γλώσσα πριν το 1944 οπότε και άρχισε να χρησιμοποιείται αναφορικά με τις πολιτικές εξόντωσης των ευρωπαίων εβραίων κατά τη διάρκεια του Β' Π.Π.

Ιούνιο του 1944. Έτσι λοιπόν, καθίσταται η μελέτη της συγκεκριμένης κοινότητας ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα.

Οι επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι να διερευνηθεί αρχικά η προσέγγιση της Γενοκτονίας των Ελλήνων Εβραίων της ευρύτερης περιοχής του Ηρακλείου ως ιστορικό γεγονός, από την πλειοψηφία των προσωπικών ελληνικών ιστοσελίδων, των ελληνικών φόρουμ και μπλογκ. Επιπλέον, πώς δημιουργούνται, με αφορμή την Εβραϊκή Κοινότητα Ηρακλείου, δίκτυα (συλλεκτών, ερευνητών, απογόνων της κοινότητας), τα οποία επικοινωνούν και διευρύνονται αποκλειστικά μέσω διαδικτύου και τέλος, πώς παρουσιάζονται εκτενώς στο διαδίκτυο, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι εκδηλώσεις μνήμης για την Γενοκτονία των Ελλήνων Κρητικών Εβραίων; Αξίζει επίσης να διερευνηθεί και η προβολή της καλλιτεχνικής δημιουργίας που έχει ως πηγή έμπνευσης την εβραϊκή κοινότητα Ηρακλείου στα διάφορα φόρουμ και μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Η παρούσα εισήγηση, λοιπόν, παρουσιάζει την ανάδυση του εβραϊσμού στην κρητική και εν γένει στην ελληνική δημόσια ζωή, αναζητά τους πρωταγωνιστές αυτής της ανάδυσης καθώς και το ρόλο που διαδραματίζει ο καθένας τους, την επιρροή των δράσεών τους καθώς και πως προβάλλονται μέσα από το διαδίκτυο και ιδιαιτέρως από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιστολόγια, στην περίοδο όπου η κοινωνικότητα των ανθρώπων οριοθετήθηκε από τις συνθήκες πανδημίας COVID-19 -από τον Μάρτιο του 2020 έως ακόμη και σήμερα. Γίνεται εκτενής αναφορά σε ζητήματα ερευνητικής μεθοδολογίας (έρευνα πεδίου, τεχνικές συνέντευξης, ψηφιακή εθνογραφία), και έπειτα στην εφαρμογή των θεωρητικών προβληματισμών μέσα στο ίδιο το πεδίο της έρευνας και ανάλυση για τους τρόπους που τα ίδια τα υποκείμενα αλληλεπιδρούν δια ζώσης και διαδικτυακά.

Ζητήματα ερευνητικής μεθοδολογίας: πεδίο, τεχνικές

Η έρευνα ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2019 με διερεύνηση του πεδίου ξεκινώντας από τη συναγωγή Ετζ Χαγίμ στα Χανιά η οποία προσδιορίζεται ως χώρος προσευχής, μνήμης και συμφιλίωσης. Εκεί διαπιστώθηκε ότι η κοινότητα του Ηρακλείου, όπου ζούσα και εργαζόμουν ως εκπαιδευτικός για πάνω από μία δεκαετία στο παρελθόν, ήταν ανεξερεύνητη στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία και είδα την πρόκληση να αρχίζει να ξεδιπλώνεται μπροστά μου. Αρκετά βοηθητικό ήταν για μένα το γεγονός ότι υπάρχει στην πόλη του Ηρακλείου ένας πυρήνας γνωριμιών, ο οποίος μου έδωσε πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες, εκπαιδευτικές δομές και δίκτυα από τα οποία αργότερα επιλέχθηκαν οι συμμετέχοντες στην έρευνά μου.

Το ερευνητικό μου πεδίο εμπλέκει χώρους, δια ζώσης αλλά και διαδικτυακούς, της καθημερινότητας όπου κινούνται (κατοικούν, εργάζονται, δραστηριοποιούνται ή/και ξεκουράζονται και περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους) οι συμμετέχοντες στην έρευνα, στην πόλη του Ηρακλείου αλλά και της ευρύτερης περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, το πεδίο περιλαμβάνει τη ροή πληροφοριών που αναρτώνται στις

ιστοσελίδες και τα ιστολόγια όλων των υποκειμένων και των φορέων που συμμετέχουν στην έρευνα αλλά και την παρουσία τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είτε μέσα από τα προσωπικά είτε μέσα από τα εταιρικά τους προφίλ.

Η έρευνα πραγματοποιείται με μακράς διάρκειας συμμετοχική παρατήρηση είτε δια ζώσης είτε διαδικτυακά, συνέντευξη (με τη χρήση κατάλληλου εξοπλισμού και οδηγού συνέντευξης), εθνογραφικές σημειώσεις (ανάλυση συνομιλίας), χρήση οπτικοακουστικών μέσων (φίλμ και φωτογράφιση), βιογραφική έρευνα, ομάδες εστίασης, μέθοδος χιονοστιβάδας, βιβλιογραφική έρευνα.

Επιπλέον, η έρευνα περιλαμβάνει τη σε βάθος μελέτη και παρατήρηση πρωτογενούς αλλά και δευτερογενούς υλικού και είναι αυτό που θα συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση για την διερεύνηση των υποθέσεων εργασίας. Ο τύπος έρευνας είναι οργανωμένος με έμφαση στη μελέτη της συγκεκριμένης κοινότητας και επεξεργασίας θεμάτων μνήμης στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία όπου τα υποκείμενα αποφασίζουν να λύσουν τη σιωπή τους και να μιλήσουν για θέματα «ταμπού» όπως η καταπάτηση των εβραϊκών περιουσιών ή ακόμα και η εβραϊκή καταγωγή τους. Η βιβλιογραφία είναι τόσο ελληνική όσο και ξενόγλωσση -κυρίως αγγλική, καθώς επίσης υπάρχουν και πρωτογενείς πηγές συναφείς με το αντικείμενο της έρευνας που αφορούν έγγραφα όπως ημερολόγια, αποφάσεις των γερμανικών αρχών, επιστολές αλλά και αδημοσίευτο φωτογραφικό υλικό. Η παράθεση δευτερογενών πηγών, όπως βιβλία και άρθρα από επιστημονικές επιθεωρήσεις, έρευνες, εγχειρίδια, άρθρα εφημερίδων, στατιστικά στοιχεία και σχετικό οπτικοακουστικό υλικό, κρίθηκαν απαραίτητα για την τεκμηρίωση των υποθέσεων εργασίας.

Η επιτόπια έρευνα, η άμεση και τακτική επαφή του ερευνητή με τα υποκείμενα της έρευνάς του, η εγγύτητα και η προσωπική του εμπειρία στη συνάντηση μαζί τους, η οικειότητα που θα τον καταστήσει οικείο, δηλαδή «δικό του». Έτσι επιλέχθηκε η πολυμεθοδική προσέγγιση² ως περισσότερο κατάλληλη για τη συλλογή ενός εύρους πληροφοριών που προκύπτουν από διαφορετικά είδη δεδομένων ποσοτικών και ποιοτικών. Η συνέντευξη είναι η ποιοτική μέθοδος που χρησιμοποιείται περισσότερο, εξαιτίας της ευελιξίας που προσφέρει κατά τη διεξαγωγή της, καθώς και λόγω της αμεσότητας και της εξοικείωσης που αισθάνεται ο συνεντευξιαζόμενος (King 1999). Δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να αποκομίσει μια πιο άμεση και σαφή εικόνα των θέσεων και των απόψεων των πληροφορητών. Πολλοί ερευνητές (Brown 2001, Kvale 1996, Verma & Mallick 2004) τονίζουν την αξία των συνεντεύξεων γιατί μπορούν να συλλεχθούν πληροφορίες σε βάθος επιτυγχάνοντας άμεση αλληλόδραση ανάμεσα στον/στην ερευνητή/τρια και τον/την συνεντευκτή/τρια. Επιτρέπει στον ερευνητή τη συλλογή ορισμένων πληροφοριών από τον συνεντευξιαζόμενο πάνω σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο που για πολλές δεκαετίες ήταν θέμα απαγορευμένο προς συζήτηση, όμως πλέον, οι πολιτικές και ιστορικές συγκυρίες από τη μία και η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας από την άλλη ενισχύουν τη διαφορετικότητα και επιτρέπουν

² Αυτού του είδους η προσέγγιση υπάρχει στη διεθνή βιβλιογραφία και με τον όρο «τριγωνισμός» (triangulation) και σύμφωνα με τον Denzin (1978), οι τύποι τριγωνισμού και οι συνδυασμοί μεταξύ των μεθόδων είναι πολλοί, με τους περισσότερους από αυτούς να συνδυάζουν δεδομένα που προέρχονται από κάποια ποιοτική μέθοδο με άλλα που προέρχονται από ποσοτική μέθοδο.

να γίνεται δημόσιος διάλογος. Συμφωνώντας με τα πλεονεκτήματα των ημιδομημένων συνεντεύξεων³, επιλέγεται ο τύπος αυτός προκειμένου να διερευνηθεί η οπτική των υποκειμένων σε βαθύτερο επίπεδο. Ταυτόχρονα δίνεται η δυνατότητα να προκύψουν νέα στοιχεία και μπορούν να αποτυπωθούν επιπλέον πληροφορίες που δύσκολα καταγράφει μια εικόνα. Ωστόσο δεν αποκλείονται και οι μη-δομημένες συνεντεύξεις, όπου λαμβάνει χώρα μια συζήτηση που είναι κατά μια έννοια ελεύθερη, αλλά που η ελευθερία της σχετίζεται με τη φύση της συζήτησης, το θέμα που ερευνάται και το βαθμό της δόμησης των ερωτήσεων (Ισαρη και Πουρκός 2015). Η επιλογή των πληροφορητών πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της «χιονοστιβάδας⁴». Με την ίδια μέθοδο πραγματοποιήθηκε και η επιλογή των πληροφορητών διαδικτυακά κατά την περίοδο του COVID-19. Αρχικά, παρακολουθώντας κάποιες αναρτήσεις σε ομάδες τοπικής εμβέλειας, κυρίως με ιστορικό περιεχόμενο, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, και έπειτα πιο στοχευμένα, επικοινωνώντας με χρήστες οι οποίοι μέσα από τις αναρτήσεις τους, τα κείμενα τους και το φωτογραφικό υλικό που φαινόταν να έχουν στην κατοχή τους είτε φαινόταν ότι γνώριζαν είτε κατείχαν υλικό σχετικό με την έρευνα.

Για τη διενέργεια διαδικτυακών συνεντεύξεων προτείνεται η χρήση ειδικού λογισμικού το οποίο επιτρέπει την καταγραφή της συνέντευξης στον υπολογιστή μετά την ολοκλήρωσή της και έτσι δίνεται η δυνατότητα της προβολής του υλικού όσες φορές χρειαστεί να ανατρέξει ο ερευνητής σε αυτό. Δεν εξασφαλίζεται όμως ο αυθορμητισμός της δια ζώσης συνέντευξης καθώς τα υποκείμενα μπορούν με μεγαλύτερη ευκολία να ελιχθούν και να παρουσιάσουν επιλεκτικά τον εαυτό τους. Δεν αποκλείεται και η χρήση της βιντεοκλήσης μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης όπου μερικά υποκείμενα είναι περισσότερο εξοικειωμένα και νιώθουν περισσότερο «οικείο» αυτό το περιβάλλον. Τέλος, σημαντική θεωρείται και η παρατήρηση θεμάτων που αφορούν την έρευνα όπως καταγράφονται και αποτυπώνονται στο διαδίκτυο είτε σε ιστοσελίδες είτε σε ιστολόγια αλλά και σε συζητήσεις που πραγματοποιούν οι χρήστες σε φόρουμ αλλά και σε ομάδες συγκεκριμένης θεματολογίας, όπως για παράδειγμα «Η Κρήτη κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής, Απόγονοι κρητικών εβραϊκών οικογενειών», στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπου τις περισσότερες φορές η συμμετοχή σε αυτές τις ομάδες δεν είναι ελεύθερη στο ευρύ κοινό και απαιτείται έγκριση από τους διαχειριστές.

Η έρευνα

Η συμβολή της έρευνας επιδιώκει να είναι διπλή: να ενισχύσει την λιγοστή υπάρχουσα βιβλιογραφία με την εθνογραφική ανάδειξη μιας εβραϊκής κοινότητας στον ελληνικό χώρο, η οποία δεν

³ Μια τέτοια συνέντευξη δε στηρίζεται σε έναν κατάλογο προκαθορισμένων ερωτήσεων που ο/η συνεντευκτής/ρια ακολουθεί μια συγκεκριμένη σειρά, αλλά σε μια συζήτηση λίγο πολύ ελεύθερη. Η ελευθερία αυτή ποικίλλει ανάλογα με τη φύση της ημι- ή μη δομημένης συνέντευξης.

⁴ Με αυτή την μέθοδο ο ερευνητής χρησιμοποιεί ένα δίκτυο προσωπικών του επαφών για να έρθει σε επικοινωνία με έναν μικρό αριθμό ατόμων που σχετίζονται με τον υπο-πληθυσμό που ερευνά. Εν συνεχεία και αφού έχει κερδίσει την εμπιστοσύνη του αρχικού αυτού μικρού δείγματος ζητά από τα μέλη του να τον συστήσουν σε παρόμοια άτομα για να συνεχίσει την έρευνα. Με τον τρόπο αυτό αυξάνεται γεωμετρικά το μέγεθος του δείγματος του (Cohen & Manion 1994).

υπάρχει πλέον μετά τον αφανισμό της τον Ιούνιο 1944, που όμως γίνεται ορατή και πολλές φορές αποικτά πρωταγωνιστική θέση εξαιτίας του ρόλου των θεσμών, δημόσιων φορέων, όπως είναι για παράδειγμα δημοτικές και περιφερειακές αρχές αλλά και ιδιωτικών φορέων όπως μουσεία, ιδρύματα, σύλλογοι, στην κατασκευή/συγκρότηση συλλογικής μνήμης για αυτήν και να διερευνήσει, στη διαδικασία αυτή, βασικά ζητήματα συνύπαρξης εθνο-θρησκευτικών κοινοτήτων και ανάδειξης της ετερότητας στη σύγχρονη δημόσια σφαίρα, σε ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Επομένως, η εβραϊκή μνήμη σε μια περιφέρεια της ελληνικής επικράτειας θα ιδωθεί στο πλαίσιο πολιτικών μνήμης και μνημειοποίησης (Δρουμπούκη 2014) για την εβραϊκή ταυτότητα μέσα στην Ευρώπη και το δυτικό κόσμο, ενώ συγχρόνως θα ιδωθεί μέσα στη σύγχρονη γεωπολιτική συγκυρία. Μέσα από το τοπικό και το υπερ-τοπικό συγχρόνως, η έρευνα θα συμβάλει στην ανάδειξη, επιβεβαίωση και συγκριτική μελέτη του πώς δημιουργούνται οι συνθήκες για ανάδυση της μνήμης σε μια κοινωνία της μεσογειακής Ευρώπης σήμερα (Connerton 1989, Portelli 1997).

Υπάρχουν ήδη κείμενα και προβληματισμοί για τον ελληνικό χώρο που επιχειρούν μια πρώτη ανίχνευση του τοπίου έτσι όπως διαμορφώνεται τις τελευταίες δεκαετίες όσον αφορά την ορατότητα της εβραϊκής ταυτότητας στη δημόσια σφαίρα. Στο κείμενο της Οντέτ Βαρών- Βασάρ (2007) υπάρχει μια πολύ χρήσιμη καταγραφή των στιγμών ανάδυσης της εβραϊκής μνήμης ως «δύσκολης μνήμης», που στην Ελλάδα διαπιστώνεται ότι πραγματοποιείται μόνο κατά τα τελευταία χρόνια. Παρέχονται τα πρώτα ελληνικά δεδομένα όπου αποτυπώνουν την καθυστέρηση της ανάδυσης αυτής της μνήμης και τα αίτια της λήθης και της σιωπής. Η διαλεκτική μνήμης και λήθης, σιωπής και γραφής, εξετάζονται τόσο στον λόγο των μαρτύρων, όσο και σε κείμενα της στρατοπεδικής λογοτεχνίας, όπως αυτά των Πρίμο Λέβι για την εβραϊκή μνήμη, και του Χόρχε Σεμπρούν, για τη μνήμη των πολιτικών κρατουμένων. Τη σιωπή των πρώτων δεκαετιών διαδέχθηκε η έκρηξη λόγου των μαρτύρων, αργότερα οι επιστημονικές προσεγγίσεις και τις τελευταίες δεκαετίες η θεσμοποίηση αυτής της μνήμης. Ιδιαίτερη έμφαση στο ευρύτερο έργο της ιστορικού δίδεται στο θέμα των μουσείων ως μνημονικών τόπων της εβραϊκότητας. Επίσης η Ρίκα Μπενβενίστε (Benveniste 2011) επιχειρεί μια χρήσιμη ερμηνεία-αναδρομή της ανάδυσης της μνήμης στην Ελλάδα μέσα από την πρόσφατη ιστοριογραφία περί εβραϊσμού. Αυτό που μας παρέχουν και οι δύο ιστορικοί είναι ο απαραίτητος εντοπισμός της ιστορικής αυτής στιγμής, καταγράφοντας την οικοδόμηση της εβραϊκής μνήμης ως μνήμης που άργησε να αναδυθεί, παρέχοντας τα αναγκαία πραγματολογικά στοιχεία αυτής της μετάβασης (Γιακουμάκη 2014).

Στην παρούσα έρευνα, η οποία εντάσσει τον εαυτό της στο ευρύτερο πλαίσιο των εβραϊκών σπουδών⁵ και μνήμης⁶ στην Ελλάδα, επιχειρείται η ανάδειξη της εβραϊκής κοινότητας του Ηρακλείου και η

⁵ Η ελληνική βιβλιογραφία για τον εβραϊσμό στη σύγχρονη Ελλάδα έχει ήδη αρχίσει να κτίζεται, έχοντας ιδιαίτερα ασχοληθεί με τη θεματική της Γενοκτονίας, με τη μαρτυρία, και με τα απομνημονεύματα. Είναι σημαντική αλλά πολύ μικρή ακόμη η βιβλιογραφία για την μεταπολεμική εβραϊκή ζωή στην Ελλάδα ή/και εκτός συνόρων: ενδεικτικά σημειώνω κείμενα/έργα όπως αυτά της Ρ. Μπενβενίστε («Αυτοί που επέζησαν. Εκτόπιση, αντίσταση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940»), της Π. Χαντζαρούλας («The Children's Experience of the Holocaust: Memory and Identity in Post-war Greece»), των Λάμπρα και Σιμπή («Η ζωή απ' την αρχή: Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη [1945-1948]»). Ειδικότερα

θέση της στην τοπική (και ευρύτερη ελληνική) κοινωνία σήμερα, πράγμα που αιχμαλωτίζεται παράλογο δεδομένου του γεγονότος ότι δεν υφίσταται κοινότητα. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος κρίθηκε αναγκαίο να ερευνηθεί ο ρόλος της δημόσιας παιδείας καθώς η εκπαίδευση παίζει πρωταρχικό ρόλο στην ανάδειξη της τοπικής ιστορίας, ο ρόλος των τοπικών μέσων μαζικής ενημέρωσης όπου εκεί προβάλλονται και αναδεικνύονται όλες οι τοπικές δράσεις και πρωτοβουλίες καθώς επίσης και ο ρόλος των ιδιωτικών φορέων όπου αν και ο καθένας μπορεί να έχει ως αφετηρία διαφορετικά κίνητρα, σε κάθε περίπτωση κάνουν γνωστές στον τοπικό πληθυσμό πτυχές της τοπικής ιστορίας όπου για πολλές δεκαετίες ήταν ανεξερεύνητες. Βεβαίως, κρίθηκε επιτακτική ανάγκη να καταγραφούν μνήμες και μαρτυρίες ηλικιωμένων οι οποίοι έζησαν την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην υπό μελέτη περιοχή.

Η ανάδυση της εβραϊκής ιστορίας και κουλτούρας στην ελληνική δημόσια σφαίρα, μπορεί να γίνει κατανοητή εάν κανείς κοιτάξει την ιστορική μακρά διάρκεια: δηλαδή, το πώς διαμορφώνεται στην ελληνική επικράτεια, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το θέμα της συνύπαρξης των διαφορετικών εθνοτικό-θρησκευτικών ομάδων στο σύγχρονο έθνος-κράτος, μέσα στο οποίο οι Εβραίοι αρχίζουν να μετατρέπονται σε «μειονότητα», όπως και άλλοι πληθυσμοί «μη ελληνικοί», και να αποτελούν πλέον εμπόδιο στην επιδιωκόμενη ομογενοποίηση της κυρίαρχης εθνικής ομάδας, καθιστώντας τους σταδιακά ξένο σώμα. (Μόλχο 2006)

Από τη δεκαετία του 1990 περίπου και μετά παρατηρείται τόσο στην Κρήτη αλλά και σε όλη την ελληνική επικράτεια μια κινητικότητα για την συγκρότηση μνήμης των εβραϊκών κοινωνιών/κοινοτήτων και της Γενοκτονίας. Η ενασχόληση με την εβραϊκή μνήμη στην Ελλάδα νομιμοποιείται από εξωγενείς κυρίως λόγους (Γιακουμάκη 2014), που έχουν να κάνουν με μια νέα κατάσταση πραγμάτων: την άνευ προηγουμένου και αναγκαστική συνύπαρξη με τον Άλλο. Λόγω μαζικής μετανάστευσης πληθυσμών από το πρώην ανατολικό μπλοκ, ο Άλλος γίνεται αναγκαστικά ορατός στην ελληνική κοινωνία και ως αντικείμενο συζήτησης στη δημόσια σφαίρα και ως φυσική παρουσία. Η ενασχόληση με τον Άλλο στην Ελλάδα νομιμοποιείται στο πλαίσιο πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως είναι οι πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας και η αναγκαστική υιοθέτησή τους από την Ελλάδα ως κράτος-μέλος. Η ορατότητα των Εβραίων στον ελληνικό χώρο ερμηνεύεται λοιπόν μέσα στις νέες συνθήκες επίσημης διαχείρισης της ετερότητας όπου το θέμα «μειονότητα» και «εθνοτική» ομάδα εισάγεται ή προσδιορίζεται εκ νέου στην

για θέματα σύγχρονης εβραϊκής ταυτότητας η βιβλιογραφία είναι μέχρι στιγμής αρκετά περιορισμένη και κινείται στον τομέα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της ιστορίας. Ενδεικτικά αναφέρω τα κείμενα των Γιακουμάκη («Αναγκαστικές ευαισθησίες: Η ανάδυση της εβραϊκότητας στην ελληνική δημόσια ζωή» και «Νέες <σχέσεις αγάπης>: Εξετάζοντας τη γκάμα της επιθυμίας για την εγγύς Δύση στο σύγχρονο Ισραήλ»), Βαρών-Βασάρ («Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων»), Μπενβενίστε («Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας»).

⁶ Στην ελληνική βιβλιογραφία δεν συναντάμε πολλές αναφορές στις μνημονικές σπουδές. Εξαιρέση είναι το άρθρο του Γιώργου Κόκκινου και της Μαρίας Βλαχού «Παγκοσμιοποίηση της μνήμης και μνήμη του Ολοκαυτώματος: Από τη μνήμη στην ιστορία». Επιπρόσθετα, η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, με τις τοπικές έρευνές της σε χωριά που έζησαν με δραματικό τρόπο την Κατοχή και τον Εμφύλιο, δίνοντας έμφαση στην μικροϊστορία της περιόδου και στις προφορικές μαρτυρίες, μελέτησε την συγκρότηση της μνήμης και της υποκειμενικότητας, αποσκοπώντας στην ανάδειξη «συμβάντων» που ως τότε είχαν παραμεληθεί από την προηγούμενη ιστοριογραφία. Βλ. Μπενβενίστε, Ρ., Παράδελλης, Θ. (1990) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

δημόσια συζήτηση (Παπαταξιάρχης 2006). Τέλος, ένα στοιχείο που ερμηνεύει με ισχυρό τρόπο τη δημοσιοποίηση, είναι το θέμα των γενεών: οι πιο σύγχρονες γενιές Εβραίων, όντας όχι και τόσο βεβαρημένοι από το παρελθόν του πολέμου, μιλούν για τη Γενοκτονία πιο εύκολα καθώς δεν ήταν δικό τους βίωμα⁷. Αυτή η κινητικότητα δεν παρατηρείται με τον ίδιο ρυθμό στην Κρήτη όσο αλλού, ιδιαίτερα εν συγκρίσει με πόλεις που έχουν ακόμα ζωντανή κοινότητα, όπως για παράδειγμα τα Ιωάννινα ή η Λάρισα, οπότε είναι σημαντικό για την έρευνα να αναδειξει συγκριτικά και τις συνθήκες της εκκίνησης αυτής. Σημαντικό ρόλο ως προς την ανάδυση της μνήμης της κρητικής εβραϊκής κοινότητας παίζουν οι επίσημοι φορείς (δημοτικές αρχές, περιφέρεια Κρήτης, Αρχιεπισκοπή Κρήτης) και η πολιτεία, πράγμα που αναδεικνύει η έρευνα, με στόχο να δείξει τους ευρύτερους πολιτικούς λόγους της οικειοποίησης του Άλλου στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Η μνημειοποίηση, δηλαδή η δημιουργία στιγμών επίσημης μνήμης (για παράδειγμα μέσω επετειακών εκδηλώσεων) και μαζί η παραγωγή και διαχείριση καλλιτεχνικών/αρχιτεκτονικών προϊόντων και τοπίων στη μνήμη των εβραϊκών πληθυσμών (Γιακουμάκη 2014), σημαίνει διαδικασίες που αποτελούν βασικό υλικό μιας τέτοιας εθνογραφίας. Ως περίπτωση μελέτης μπορεί να χρησιμοποιηθεί η Στοά Μακάσι, στο κέντρο της πόλης, ένας νέο-προβληθείς τόπος μνήμης που συνδέεται με στιγμές μαρτυρίου (σύλληψη και κράτηση του εβραϊκού πληθυσμού). Ο χώρος αυτός «διεκδικείται» σήμερα από κοινωνικές ομάδες που επιθυμούν να προβάλλουν την ντόπια εβραϊκή ιστορία με τρόπους που παραπέμπουν στη δική τους ιστορία οδύνης (όπως για παράδειγμα, η Αντίσταση), άρα γίνεται ιδανικό παράδειγμα για την οικοδόμηση της νέας μνήμης στην Κρήτη μέσα από την οικειοποίηση και εκ νέου χρήση του «ιστορικού» τόπου.

Ως προς το ρόλο των θεσμών εξετάζονται επισταμένως οι διαδικασίες μνημειοποίησης και επετειακοποίησης, άρα οι πολιτικές της πολιτείας προκειμένου να διατηρεί ζωντανή αυτή την μνήμη και οι φορείς που υλοποιούν δράσεις προκειμένου να την ενισχύσουν, καθώς και η συμμετοχή των πολιτών σε αυτές. Για παράδειγμα, ο ρόλος της δημόσιας εκπαίδευσης, της πολιτικής, της διπλωματίας και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης παίζουν καταλυτικό ρόλο στο σπάσιμο αυτής της ιστορικής σιωπής και στη συγκρότηση μνήμης. Υπάρχει μια πλούσια, πλέον, βιβλιογραφία για το θέμα της μνημειοποίησης όσον αφορά την εβραϊκή ταυτότητα και ιστορία από την οποία η έρευνα αντλεί συστηματικά. Για παράδειγμα, ο Peter Carrier, στο «Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989» (2005), προτείνει πως, πλην των μνημονικών κοινοτήτων, παράγοντες αποφασιστικοί για την κατασκευή της πολιτισμικής μνήμης είναι τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της μνημειοποίησης που παράγονται πέρα από το ίδιο το μνημείο από τα οπτικά μέσα και τον πολιτικό λόγο. Στην ελληνική περίπτωση, η Άννα-Μαρία Δρουμπούκη στα «Μνημεία της λήθης» (2014) εκκινεί από την κατοχική ιστορία της Ελλάδας για να εξετάσει τη μεταπολεμική αντιμετώπιση των τόπων μνήμης, την πολιτική και πολιτιστική διαχείρισή τους και τη χρήση τους στον δημόσιο λόγο. Αντιστιχτικά συγκρίνει ανάλογες

⁷ Βλ. Γιακουμάκη (2014, 2009) και Βαζών-Βασάρ (2012), για την ανάδειξη της διαδικασίας αυτής.

διεργασίες στη Γερμανία για να εντοπίσει ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στο θύμα και τον θύτη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Διαδίκτυο

Ως γενικότερο συμπέρασμα μπορεί να λεχθεί ότι το διαδίκτυο αποτελεί πραγματική τομή στον τρόπο που βιώνεται η σύγχρονη ανθρωπολογική εμπειρία. Ο κυβερνοχώρος επιτρέπει τη διαπολιτισμική επικοινωνία με τη μορφή της εκατέρωθεν διάχυσης πληροφοριών και της έμμεσης εμπειρίας αυτού που θεωρείται ως ξένο και διαφορετικό (Hine 2000). Πιο συγκεκριμένα, το σύγχρονο αυτό μέσο προσφέρει τη δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με προϊόντα διαφορετικής κουλτούρας και πολιτισμού. Όλα τα παραπάνω οδηγούν σε μία νέα πολιτισμική θεώρηση του κόσμου, αλλά και στον αναστοχασμό σχετικά με την ατομική ταυτότητα και κουλτούρα. Με αυτόν τον τρόπο, δίνεται η ευκαιρία στους χρήστες να κατανοήσουν τις δομές της ιδιαίτερής τους ταυτότητας, να συνειδητοποιήσουν ότι η ταυτότητα αποτελεί κατασκευή και να στοχαστούν πάνω στις δυνατότητες μετεξέλιξης της στις πραγματικές συνθήκες ζωής. Η δυνατότητα αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τις κοινωνικά καταπιεσμένες και περιθωριοποιημένες ομάδες, εθνικές ή πολιτισμικές μειονότητες, άτομα με ειδικές ανάγκες και ικανότητες, εφόσον το διαδίκτυο μπορεί να αποτελέσει τόπο και τρόπο αντίστασης στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις (Κουνέλη 2008).

Σε εθνογραφικό επίπεδο, σε αντίθεση με την «παραδοσιακή» επιτόπια έρευνα η οποία προϋποθέτει τη μακρόχρονη παραμονή και συμβίωση του εθνογράφου με την πολιτισμική ομάδα που διερευνά, στην εθνογραφική προσέγγιση του διαδικτύου είναι ουσιαστικά αδύνατο τόσο για τον εθνογράφο όσο και για τους συνομιλητές του να είναι συνδεδεμένοι επί μονίμου βάσεως (Παπαηλία και Πετρίδης 2015). Συνεπώς, ο εθνογράφος είναι αναγκασμένος να αποχωρεί και να επιστρέφει συνεχώς στο πεδίο της έρευνας με αποτέλεσμα να μην μπορεί να σχηματίσει μία ολιστική εικόνα, αλλά και να απουσιάζει από το πεδίο τη στιγμή που συμβαίνουν γεγονότα που θεωρούνται σημαντικά. Η αδυναμία ολιστικής προσέγγισης είναι παρούσα και στο πλαίσιο της «παραδοσιακής» εθνογραφικής έρευνας. Η τήρηση εν είδη αρχείου των όσων λαμβάνουν χώρα σε ένα διαδικτυακό περιβάλλον, επιτρέπει στον/στην εθνογράφο να έχει πρόσβαση στα όσα ειπώθηκαν και έγιναν ακόμη και ύστερα από την τέλεσή τους. Το web 2.0⁸ επιτρέπει να είμαστε μονίμως συνδεδεμένοι. Προϋποθέτει ότι μια σχετική έρευνα γίνεται αποκλειστικά online. Στο πλαίσιο της διαδικτυακής επικοινωνίας είναι αδύνατο για τον ερευνητή να εντοπίσει σημαντικά «κοινωνικά ίχνη» (φύλο, ηλικία, εθνότητα, μη λεκτικές εκφράσεις, τροπές του λόγου). Ταυτόχρονα οι συνομιλητές του μπορούν να παρουσιάζουν και να επιτελούν επιλεκτικά τον εαυτό τους σε σχέση με τα παραπάνω. Η επιλεκτική

⁸ Ο όρος Web 2.0 (Ιστός 2.0) χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη νέα γενιά του παγκόσμιου ιστού (Διαδικτύου ή Internet), η οποία βασίζεται στην όλο και μεγαλύτερη δυνατότητα των χρηστών του διαδικτύου να μοιράζονται πληροφορίες και να συνεργάζονται online. Αυτή η νέα γενιά είναι μια δυναμική διαδικτυακή πλατφόρμα στην οποία μπορούν να αλληλεπιδρούν χρήστες χωρίς εξειδικευμένες γνώσεις σε θέματα υπολογιστών και δικτύων.

παρουσίαση του εαυτού δεν απουσιάζει απαραίτητα από τα υπόλοιπα χωροχρονικά πλαίσια της καθημερινής ζωής. Η επικοινωνία μέσω διαδικτύου αφήνει αρκετό χώρο για την εναλλακτική παρουσίαση της ταυτότητας των υποκειμένων: τις περισσότερες φορές οι χρήστες είτε δεν παρουσιάζονται εναλλακτικά είτε το κάνουν μόνο στην αρχή και σταδιακά φανερώνουν την «πραγματική» τους ταυτότητα. Έτσι λοιπόν, κατά την περίοδο της καραντίνας COVID-19 όπου ήταν αδύνατη η φυσική παρουσία στο πεδίο, παρακολουθούσα τα «διαδικτυακά ίχνη» των συμμετεχόντων στην έρευνα και με τη λήξη των περιοριστικών μέτρων επανήλθα στο πεδίο με φυσική παρουσία ώστε να επιβεβαιώσω όσα είχαν ειπωθεί και να αξιολογήσω τα δεδομένα της διαδικτυακής έως τότε έρευνάς μου.

Βασικό σημείο «συνάντησης» των υποκειμένων στο διαδίκτυο γίνεται το κοινό «θέμα». Το θέμα σε αυτήν την περίπτωση είναι ο «χώρος» στον οποίο συγκροτείται η εκάστοτε κοινωνικότητα. Συγκροτείται ένας νέος «συμβολικός» χώρος που παραπέμπει άμεσα στον γεωγραφικό και ο οποίος κατασκευάζεται κυρίως μέσω του λόγου των χρηστών του Διαδικτύου.

Μία διαδικτυακή ιστοσελίδα ίσως να μην αποτελεί πεδίο με την παραδοσιακή έννοια, αλλά παρόλα αυτά συνιστά ένα πεδίο περίπλοκων δικτύων κοινωνικών σχέσεων, που στην πραγματικότητα βρίσκονται διασκορπισμένα σε γεωγραφικούς χώρους. Το διαδίκτυο δεν αποτελεί απλώς ένα μονολιθικό και α-τοπικό κυβερνοχώρο. Συγκροτείται ως σύνολο τεχνολογιών που ενσωματώνονται σε ήδη υπάρχουσες πρακτικές και σχέσεις εξουσίας της καθημερινής ζωής μέσω της χρήσης τους από διάφορους ανθρώπους σε διάφορες τοποθεσίες.

Ο ρόλος του διαδικτύου αλλά και των τοπικών μέσων μαζικής ενημέρωσης που έχουν ηλεκτρονική παρουσία στην προβολή των δράσεων που λαμβάνουν χώρα τα τελευταία χρόνια στο νησί, είναι έντονος ως προς την προβολή του νέου τοπίου της ετερότητας. Ως περίπτωση μελέτης μπορεί να χρησιμοποιηθεί, για παράδειγμα, η προβολή του «τελευταίου Εβραίου άντρα της Κρήτης» που επέζησε της Γενοκτονίας, γνωστή πλέον προσωπικότητα γύρω από την οποία πλέκονται εκδηλώσεις μνήμης κάθε χρόνο, και με αφορμή την οποία τα μέσα μαζικής ενημέρωσης δίνουν βήμα στη δημόσια αφήγηση και στην έξαρση ενδιαφέροντος για θέματα «μνήμης», ενώ συγχρόνως κινητοποιούν τη νοσταλγία ως ισχυρό μέσο. Η συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης λειτουργεί και ως η απαραίτητη «ζωντανή» απόδειξη για την τοπική κοινωνία και την αναδυόμενη ανάγκη της να προβάλλει το εβραϊκό κομμάτι του παρελθόντος της στη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Τα υποκείμενα ανακοινώνουν και προβάλλουν τις δράσεις τους στους προσωπικούς τους λογαριασμούς στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κυρίως αλλά και στους λογαριασμούς των φορέων που εκπροσωπούν. Μετά το πέρας των δράσεων ακολουθούν συνήθως αναρτήσεις με πλούσιο φωτογραφικό υλικό όπου μοιράζονται με τους υπόλοιπους χρήστες. Οι φωτογραφίες με εκπροσώπους επίσημων θεσμών είναι αυτές που συνήθως είναι πιο δημοφιλείς και αποσπούν τα περισσότερα σχόλια.

Αντίστοιχα παρουσιάζονται και οι δράσεις που αφορούν τη μνημειοποίηση και την επετειαποίηση. Όλες οι τελετές μνήμης παρουσιάζονται συστηματικά από τις επίσημες ιστοσελίδες των φορέων αλλά και τους λογαριασμούς τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπου οι ακόλουθοί τους έχουν τη δυνατότητα να

εκφράζουν τη γνώμη τους σχολιάζοντας τις αναρτήσεις. Έτσι δίνεται η δυνατότητα σε εθνογραφικό επίπεδο να τηρηθεί ένα αρχείο με όσα λαμβάνουν χώρα στο πεδίο της έρευνας και αφετέρου συγκριτικά να μπορεί να παρατηρηθεί ο τρόπος που τα υποκείμενα παρουσιάζουν επιλεκτικά τον εαυτό τους μέσα στο πέρασμα του χρόνου.

Η επικοινωνία μεταξύ των φορέων γίνεται αποκλειστικά με τη χρήση ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, όπου διαμοιράζεται το σχετικό υλικό, ανταλλάσσονται απόψεις, σκέψεις και προτάσεις. Ειδικά στην περίοδο της πανδημίας COVID-19 οι συμμετέχοντες στην έρευνα ενημερώνονταν ηλεκτρονικά και συμμετείχαν σε ηλεκτρονικές δράσεις και ημερίδες όπου είχαν τη δυνατότητα μέσα από ειδικά σχεδιασμένες πλατφόρμες επικοινωνίας να συζητήσουν και να παρακολουθήσουν οπτικοακουστικό υλικό.

Τέλος, εκτενείς αναφορές στη εβραϊκή κοινότητα Ηρακλείου γίνονται σε ιστοσελίδες τόσο δημόσιων όπως και ιδιωτικών φορέων όπως το ιστορικό μουσείο Κρήτης, το εβραϊκό μουσείο Ελλάδας, η ΠΑΕ ΟΦΗ, ιστολόγια συλλεκτών, όπου κανείς μπορεί να πάρει πληροφορίες για την ιστορική διαδρομή της κοινότητας είτε να συναντήσει έγγραφα και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των Εβραίων της Κρήτης και τις συνθήκες υπό τις οποίες αφανίστηκαν κατά την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Όλες αυτές οι δράσεις δίνουν τη δυνατότητα της ολιστικής προσέγγισης του πεδίου.

Επίλογος

Από τη δεκαετία του 1990 περίπου και μετά παρατηρείται τόσο στην Κρήτη αλλά και σε όλη την ελληνική επικράτεια μια κινητικότητα για τη συγκρότηση μνήμης των εβραϊκών κοινωνιών/κοινοτήτων και της εβραϊκής Γενοκτονίας. Για τον λόγο αυτό η έρευνα επικεντρώνεται στην παρατήρηση της νέας κοινωνικής ανάγκης και πολιτικής επιταγής για «διατήρηση» της μνήμης του Άλλου στην Ελλάδα, επιχειρήθηκε δηλαδή, ο εντοπισμός της διαδικασίας της ορατότητας της εβραϊκότητας στην κρητική δημόσια σφαίρα ως πρόσφατο φαινόμενο. Η ανάδειξη των πρακτικών που οδηγούν στην οικοδόμηση της εβραϊκότητας στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου Κρήτης γίνεται μέσω της εκπαίδευσης, της προβολής στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, των δράσεων ιδιωτικών φορέων, της επεξεργασίας που έχει θεσμοποιηθεί από τους κρατικούς φορείς και υποστηρίζεται από τοπικά συλλογικά όργανα και κυρίως από το διαδίκτυο όπου έπαιξε σημαντικό ρόλο, κυρίως από την περίοδο COVID-19 και έπειτα. Έτσι λοιπόν, δίκτυα ερευνητών, συλλεκτών, απογόνων των ελαχίστων κρητικών Εβραίων διασωθέντων οργανώνονται στο διαδίκτυο και κυρίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, σε ομάδες οι οποίες δεν είναι προσβάσιμες τις περισσότερες φορές από το ευρύ κοινό και απαιτούν ειδική έγκριση από τους διαχειριστές ή κάποιο ήδη μέλος να επιβεβαιώσει την είσοδο κάποιου καινούριου μέλους. Όλα τα παραπάνω αρχίζουν να αφορούν όλο και περισσότερους ντόπιους, και άτομα και φορείς, και αρχίζει η προσωπική αναζήτηση των συμμετεχόντων στην έρευνα για την εβραϊκή αυτή κοινότητα που μπορεί να έχει αφανιστεί εδώ και αρκετές

δεκαετίες, μονοπωλεί όμως το ενδιαφέρον τους. Έτσι ο τότε μακρινός Άλλος και ξένος γίνεται ο δικός μας γείτονας, συγγενής, πρωταγωνιστής της έρευνας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βαρών- Βασάρο, Ο. (2007) «Άουσβιτς: Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης» στο Γεωργιάδου, Β., Ρήγος, Α. (επιμ.) *Άουσβιτς, το γεγονός και η μνήμη του: Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*. Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 58-92.
- Βαρών-Βασάρο, Ο. (2012) *Η Ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης: Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*. Αθήνα: Εστία.
- Γιακουμάκη, Β. (2009) «Υπάρχουν Εβραίοι στα Χανιά; Περί απουσίας, παρουσίας, και επίκτητης εμπειρίας της ετερότητας» στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) *Μειονοτικές και μεταναστευτικές εμπειρίες: Βιώνοντας την «κουλτούρα του κράτους*. Αθήνα: Κριτική, σ. 255-280.
- Γιακουμάκη, Β. (2014) «Αναγκασίες ευαισθησίες: η ανάδυση της εβραϊκότητας στην ελληνική δημόσια ζωή» στο Πλεξουσάκη, Ε. (επιμ.) *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού: επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 141-172.
- Γιακουμάκη, Β. (2020) «Νέες <σχέσεις αγάπης>: εξετάζοντας τη γκάμα της επιθυμίας για την εγγύς Δύση στο σύγχρονο Ισραήλ» στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) *Εθνογραφία και καθημερινότητα στην καθ'ημάς Ανατολή*. Αθήνα : Κριτική, σ. 201-234.
- Δρουμπούκη, Α. (2014). *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*. Αθήνα: Πόλις.
- Ισάρη, Φ., Πουρκός, Μ. (2015) *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας. Εφαρμογές στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση* [διαδυκτιακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.ebooks4greeks.gr/psychologia-kai-ekpaideysh> (Ανακτήθηκε: 01 Αυγούστου 2022).
- Κόκκινος, Γ., Βλαχού, Μ. (2007) «Παγκοσμιοποίηση της μνήμης και μνήμη του Ολοκαυτώματος: από τη μνήμη στην ιστορία» στο Κόκκινος, Κ. (2007) *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σ. 123-134.
- Κουνέλη, Ε. (2008) *www.ιστορία για τη γενιά του internet.edu*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Λάμψα, Κ., Ιακώβ, Σ. (2010) *Η ζωή απ' την αρχή. Η μετανάστευση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη (1945-1948)*. Αλεξάνδρεια: Αθήνα.
- Μόλχο, Ρ. (2006) *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μπενβενίστε, Ρ., Παράδελλης, Θ. (1990) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Μπενβενίστε, Ρ. (2014) Αυτοί που επέζησαν. Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή: Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940. Αθήνα: Πόλις.
- Μπενβενίστε, Ρ. (2017) *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Παπαηλία, Π., Πετρίδης, Π. (2015) *Ψηφιακή εθνογραφία* [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/6117/3/00_master_document-KOY.pdf (Ανακτήθηκε: 1 Ιουνίου 2022).
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2006) *Περιπέτειες της ετερότητας: η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Verma, G. J., Mallick, K. (2004) *Εκπαιδευτική έρευνα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και τεχνικές*. Αθήνα: Δαρδανός.

Ξενόγλωσση

- Benveniste, R. (2011) *The 'coming out' of jewish history in Greece* [online]. Available at: <http://usagespublicsdupasse.chess.fr/the-coming-out-of-jewish-history-in-greece/> (Accessed: 19 June 2021).
- Brown, H. D. (2001) *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New-York: Longman.
- Carrier, P. (2005) *Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany since 1989*. New York/Oxford: Berghahn Books.
- Cohen, L., Manion, L. (1994) *Research Methods in Education* (4th ed.). London: Routledge.
- Connerton, P. (1989) *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Denzin, N. (1978) *The Research Act. A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw Hill.
- Hantzaroula, P. (2015) "The Children's Experience of the Holocaust: Memory and Identity in Post-war Greece", *Holocaust: Studii Si Cercetari*, 7(1), pp. 217-239.
- Hine, C. (2000) *Virtual Ethnography*. London: SAGE Publications Ltd.
- King, N. (1999) "The Qualitative Research Interview" in Cassell, C., Symon, G. (eds.) *Qualitative Methods in Organizational Research. A Practical Guide*. NY: Sage publications.
- Kvale, S. (1996) *In Interviews- An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. California: Sage Publications.
- Portelli, A. (1997). *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.